

ЕТНОЛОГІЯ

УДК 39 (092) (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/2.18>

Костюк Л.В.

Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Григорук Н.А.

Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

ЗЕЛЕНІ СВЯТА: НАРОДНІ ВІРУВАННЯ ТА ТРАДИЦІЇ ЛЕМКІВЩИНИ

Мета. У статті авторами проведено аналіз ряду історіографічних джерел та подано характеристику обрядовості Зелених свят, структурних елементів звичаєвості та розкрито основні традиції святкування Трійці та Русалії. Висвітлено специфіку поминання померлих родичів, особливості ритуальних дій, спрямованих на закликання врожаю та захист тварин лемками. Виявлено, що в умовах натуралістичного господарювання ці обряди були невід'ємною частиною життя представників цієї етнічної групи. З'ясовано, що трудова та поминальна обрядовість населення Лемківщини на загальноукраїнському рівні визначається певними особливостями та варіаціями. Розкрито локальні особливості досліджуваної обрядовості населення Лемківщини та окреслено місце цієї системи обрядодій у масиві загальноукраїнських традицій крізь призму фігурування у них культу врожаю, культу рослин та культу предків. **Методологія дослідження.** Для реалізації окресленої мети використано історичні методи (порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, порівняльно-етнографічний). **Наукова новизна** полягає у ґрунтовному аналізі всього комплексу обрядів та звичаїв русального циклу свят лемків та визначенні їхнього значення для етнокультурного простору українців, пояснено вплив досліджуваної обрядовості на сучасне суспільство. **Висновки.** Дослідження традицій святкування обрядовості Зелених свят серед населення Лемківщини дає можливість сучасним поколінням вирішити низку проблем сьогодення: збереження родової пам'яті, вивчення витоків духовності етнічної групи в локальному розмаїтті, гуманізації культури для перспектив її розвитку, розкриття місця та ролі досліджуваної обрядовості у духовному процесі сьогодення та спроби спрогнозувати функціонування його в майбутньому.

Ключові слова: регіональна етнографія, Лемківщина, народний календар, звичаї, обряди.

Постановка проблеми. Духовна культура нашого народу загалом та окремих етнографічних груп зокрема завжди посідала важливе місце в наукових працях учених різних поколінь українства. Одним із пріоритетних завдань сучасного суспільства є збереження духовності й культурно-обрядової спадщини минулого. Саме календарна обрядовість виступає одним із найактивніших засобів самореалізації суспільства, бо кожна нація, кожна етнічна група з властивими саме їм традиціями, звичаями, обрядами, в умовах глобалізації зазнає змін. Календарна звичаєвість є не лише органічною складовою духовної культури, але й цінним

джерелом для осмислення закономірностей культурно-історичного розвитку нашої нації, вивчення світоглядних орієнтирів українства.

У сучасних народознавчих працях більше зацентровано увагу на родинній обрядовості представників цієї етнографічної групи. Проте не менш цікавою та колоритною є їхня календарна звичаєвість, зокрема традиції Зелених свят. Водночас їх дослідження має важливе значення для побудови культурної матриці українства, адже цей процес є актуальним для з'ясування витоків та підґрунтя традицій українського народу, коренів його духовної культури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Обрядовість Зелених свят лемків стала об'єктом дослідження ряду відомих етнографів, істориків та фольклористів. Так, перші дослідження були опубліковані у 30-х р. ХХ ст., а саме праці Ф. Колесси [7], а згодом перевиданні у 2022 р. [8], де автор подає характеристику досліджуваної обрядовості та підкріплює описи фольклорними зразками. При вивченні весняно-літньої обрядовості України (Лемківщини) необхідно згадати дослідження С. Килимника [6], І. Добрянської [5], М. Сивицького [14] та М. Мушинки [12], де автори простежують історію становлення календарної обрядовості, визначають її роль в житті народу, апелюють до джерел її походження, проводять опис, аналіз окремих обрядів та виявляють типологію адресатів. Сьогодні увага до Лемківщини та її культури не зменшується, а навпаки – зростає. Чимало сучасних дослідників присвячують свої праці дослідженню духовної культури, а особливо обрядовості Зелених свят, котра збереглася у середовищі лемків набагато краще, ніж серед представників інших субетносів, незважаючи на пережиті представниками цієї етнографічної групи вимушені події. Серед сучасних праць на порушену нами тематику можна назвати розвідки І. Красовського [9], А. Барни [2], Я. Бодака [1], Й. Верхоли [3], у яких автори описують календарні весняно-літні свята, обряди, пісні лемків Словаччини та Польщі.

Водночас більшість матеріалів опубліковані протягом ХХ ст. і дотепер не втрачають своєї наукової цінності та дають можливість порівняти сучасну і давню обрядовість, констатувати факт збереженості цього пласту духовної культури до наших днів.

Постановка завдання. На основі комплексного й об'єктивного аналізу наукової літератури визначити особливості обрядовості Зелених свят лемків із урахуванням низки процесів, котрі відбувалися упродовж ХХ століття під впливом церкви та глобалізаційного розвитку.

Виклад основного матеріалу. У календарній обрядовості лемків обрядовість Зелених свят (Трійці) або її нерідко ще називали Русальом, що знаменувало завершення весняного та початок літнього календарного циклів. В основі цих вірувань – культ рослинності, магія закликання майбутнього врожаю та поминання предків. Так, у лемківській системі градування величності релігійних свят церковного року Трійця посідає чільне місце після Христового Різдва та Воскресіння, бо Зіслання Святого Духа – це своєрідний вінець спасіння людського роду.

Доречно додати, що тиждень перед Зеленою неділею називається «зеленим» або «кличальним», бо за давним звичаєм лемків в цей період існує традиція прикрашати оселі та храми зеленими гілками, польовими квітами, травами. Вважається, що зелень символізує не тільки оновлення природи, очищення людської душі, але й володіє особливою силою, яка захищає оселю від різного зла. Тому лемки вірили, що зібрані в цей період трави зцілюють від багатьох хвороб. Так, листки ліщини із Зелених свят лемки відкладали для лікування ніг («кедь ноги ломало») або господар гілку втикав у гній на багатий врожай («жеби урода біла така розмаїта, же то з того гною шя родить») [3, с. 116].

Слід зазначити, що в дохристиянський період в українців були вірування, що духи померлих за несприятливих обставин (русалок, самогубців, потерчат) узимку перебувають у водоймах, а в літку оселяються у дерева та трави. Тому господар перед Зеленими святами йшов до лісу по рослини для «кличання» (там жили добрі духи) оселі, котрими освячували, очищали господарство та задобрювали духів, щоб не пошкодили врожаю [6, с. 28].

Водночас у карпатському регіоні (лемків) побутувала сувора заборона здійснювати будь-які сільськогосподарські роботи, але було дозволено прибирати хижі галузками (кличанням), застеляти долівки пахучим зіллям, лепехою та прикрашати зеленню поля. Також існувала традиція готувати на Зелені свята новий одяг та вечерю із семи страв [4, с. 335]. Одночасно на Зелені свята лемки прикрашали не лише хижі, але й простір біля храмових споруд – вкопували невисокі берізки. Такий звичай побутував і в інших регіонах України, а саме на Поліссі, де теж біля оселі вкопували дві-три маленькі берізки, функції яких – оберігати від русалок. Разом з тим, цієї традиції дотримувалися батьки в яких померли діти на Трійцю [13, с. 157].

Зауважимо, що в окремих селах Південної Лемківщини існувала традиція, що парубки ставили перед хатою дівчини (нареченої) зелені деревця (маї), котрі були оздоблені кольоровими стрічками (як символ любові). Дівчата за це хлопців обдаровували кількома «пірками» або носовими хустинками [9, с. 117]. Хоча зустрічалися випадки, як зазначає Й. Верхола, коли хлопець насміхався зі свого суперника, маїв дівчину сухою березою, оздобленою старим ганчір'ям [3, с. 117]. Цей звичай маїти оселі зберігся сьогодні не лише у лемків, але по всій території України, бо вірили, що це символізує прихід весни.

Слід зазначити, що на Північній Лемківщині існувала традиція після недільної Літургії йти із процесією в поля та освячував їх. Урочиста процесія супроводжувалася піснями-молитвами за врожай та охорону поля від вітрів та буревіїв:

Сбором ідеме, полон несеме!
 Мольмесья Богу і всі посполу,
 Жеби нас тучі не заходили,
 Злиї вітрове не пановали.
 Оборонь, Боже, гори, долини,
 Гори, долини, наші царини!
 Прийми, Божейку, труд дорожейку,
 Же-сме обійшли гори, долини,
 Гори, долини, наші царини [8, с. 90].

Також на межі із полем сусіднього села лемки закопували в землю невеликий дерев'яний хрест, щоб небесні сили берегли поле та врожай [14, с. 120]. Цей звичай мав давні традиції, бо люди вірили, якщо на Зелені свята освятити та засіяти ниви, то все буде набирати соків для росту, а для лемків земля була святиною, котра вважалася невід'ємною частиною господаря, годувальником родини [15, с. 2].

Інший звичай побутував на Південній Лемківщині: освячені земні галузки кожний господар запишав у свою ріллю, засіяну зерном («жеби град не згубив») [12, с. 305]. У такий спосіб землероби старалися захистити своє поле від стихії.

Також на Північній Лемківщині під час освячення полів лемки окроплювали свяченою водою та благословили худобу, прикрашали голови тварин сплетеними віночками. Також підмічали: якщо корова з неушкодженим віночком поверталася із пасовища, то це був добрий знак для скотарів. Господиня згодовувала прикрасу тварині, щоб та була здоровою і приносила дохід. Розірваний віночок віщував несприятливий рік і для господаря, і для його худоби [14, с. 122].

Окремої уваги заслуговують дохристиянські вірування в русалок, адже до наших днів збереглися елементи задобрювання цих істот. Так, на Зелені свята дівчата робили із зеленого галуззя альтанки над потоками прибирали квітами й вінками, наносили їсти й пити, а над вечір зустрічали русалок піснями та танцями.

Ой, ля- ля- ля, ля-ля-ля
 Пришли дівки, Русалю
 Подме вшйткьї на фалю (хвилю) /2/
 Та гвидиме Русалю.
 Русалю, Русалю,
 Юж ся порусалило,
 Стратило дівча вінец /2/
 Ой што ж буде робило? [14, с. 124].

Звичайно, всі ці дійства відбувалися за участі хлопців і перетворювалися на веселі забави молоді. Також існував звичай топити або палили мотану з ганчір'я ляльку-опудало (куклу) богині зими – Марени (варіантна назва – Мерен). Також на зелених луках лемки організували веселі забави-фестини, де ставили дерев'яну підлогу, майданчик городили жердинами та маїли. Власне гуляння тривали від обіду до вечора [2, с. 95]. Веселе святкування із музиками, співами і танцями існувало на Лемківщині аж до середини ХХ століття, а пізніше спростилося до сходин (посиденьок).

Зауважимо, що річкові (водні) русалки як яскраві образи української демонології, ототожуються із міфічними мешканцями водоймищ. Згідно із віруваннями лемків, русалками ставали утоплені дівчата або наречені, які померли перед шлюбом. Також русалок могли супроводжувати потерчата – це душі дітей, що народилися мертвими або померли нехрещеними (за них не моляться і їх не згадують в молитві цілий рік, крім трійчаної суботи, бо вони не стали християнами). Русалок українці зображають, як гарних дівчат у вінках із осоки та зілля, голих чи в тонких сорочках або в іншому дівочому прозорому вбранні, з довгим руським або зеленим розпущеним волоссям до колін. Русалки і потерчата – неупокоєні душі, які особливо активні в період буйного розквіту природи. Саме тому в трійчану суботу (передень Зелених свят) у церквах дозволено поминати «нечистих покійників» – утоплених, нехрещених, самогубців, щоб їхні душі не шкодили живим. А тиждень напередодні Трійці називали русальним (русалім).

На Лемківщині, як і на всій решта всій території України існували певні заборони, які стосувалися русального тижня, а саме: купатися у водоймах (щоб русалки не залоскотали), прати в одяг, шити, прясти, копати, сапати та пересаджувати рослини. Також для задобрювання цих міфічних істот селяни могли робити на полі обіди або розкидали хліб на межах, поливали молоком сліди, де ходила (пасовище, біля водойм) худоби. Ще цього тижня остерігалися ходити в ліс або в поле, хоча дівчата не завжди дотримувалися заборони – потайки ходили в ліс та виплітали вінки для русалок (щоб послали доброго нареченого). Оберегом від русалок були хрест, часник, полин (евшан-зілля) та любисток [7, с. 221].

В окремих населених пунктах Лемківщини існували прямо протилежні звичаї – селяни на Зелені свята влаштовували Русалії (свято пасту-

хів). Дівчата та хлопці гнали корів у поле та брали із собою частування: варені курячі яйця (хтось припасав ще й свячене від Великодня), зеленину, хліб або пампушки та сіль (дівчата), пляшечку палюнки (горілки) (хлопці). Обійшовши свої ниви та пасовиська, пастухи запалювали русалчину ватру та закопували у всі кутки поля свячені яйця, сіль, а згодом, роздавши їх, запивали його паленкою та організовували танці [16, с. 45].

На Півдні Лемківщини Русалію пастухи відзначали в лісі протягом трьох днів. Хлопці робили спеціальну чоловічу фігуру (джадку – символ плодючості) з дерева або соломи і обходили з нею всі хижі, просили полотна (щоб прикрити сором) та харчів. Із зібраними подарунками пастухи й пастушки йшли в ліс, де весело святкували [12, с. 309]. Разом з тим, в цей день було прийнято святкувати «пастирське весілля», до якого залучалася молодь із навколишніх сіл. Так, серед хлопців-пастухів обирався староста, а серед іншої групи – видавець, котрі слідкували за проведенням інсценізації та дотримання актів справжнього весілля. Це дійство могло тривати цілу ніч, хоча народна мораль його засуджувала [12, с. 310]. Зауважимо, що І. Красовський уточнює варіант святкування Русалій, зокрема вказує, що в Ясельському повіті гуляння відбувалися безпосередньо на пасовищі. Так представниками общини заздалегідь обиралася ділянка, куди кілька днів перед святом не пускали худобу. Проте в день забави худобу випасали там до обіда, а згодом влаштували веселощі [10, с. 141].

Звичай поклоніння ниві, худобі в лемків (як по всій території України) тісно переплітаються із поховальною та поминальною обрядовістю. Фактично поминання померлих родичів лемки здійснюють на Невський Великдень, а також під час Зелених свят, що характерно – в цей день поминують і тих, що померли своєю смертю, і навіть самогубців. Віруючі в цей день приносять в храми панахиди, і роздають милостиню з проханням помолитися за душі покійних. Люди вимолюють у Господа прощення гріхів для тих, хто відійшов до Бога, так як вони вже не можуть допомогти

своїй душі. Також йшли на цвинтар та молилися на гробах [5, с. 3]. На ці свята також було прийнято поминати нечистих мерців, щоби ті не приносили шкоди своїм рідними.

Ще на Лемківщині було прийнято освячувати зілля, котре використовували у поминальній обрядовості. Разом із зіллям лемки освячували вінки та використовували їх як оберіг. Ці віночки могли одягати корові на роги або ж ними підкурювали корову, щоб була здоровою. Щодо самих вінків та квітів, то з них робили «подушку» для померлого, котру клали під голову небіжчику під час похоронного обряду. Даний звичай був зафіксований також на Західному Поділлі, а також на бойківсько-покутському пограниччі, де свячене зілля використовували як оберіг для мерців на тому світі.

Проте лемки вірили, що на великі свята Бог може відпускати душі померлих на землю: на Трійцю, на Спаса, під час Русалчиного тижня тощо. Так, на день святого Пророка Іллі душам померлих праведників дозволялося раюватися у воді, а грішникам – лише обмити свої гріхи. Тому в цей день за церковною традицією заборонялося купатися, бо покійники можуть забрати на той світ. На противагу Лемківщині на Покутті, якщо в цей день йшли купатися, перед першим заходом у воду хрестили її та кидали в неї освячене зілля (щоб не було утопленика) [11, с. 45].

Висновки. За результатами аналізу досліджень значної кількості етнографічного матеріалу, зокрема звичаєвості Лемківщини, підкреслимо виразний колорит обрядовості Зелених свят, котра непогано збереглася, незважаючи на депортацію населення із етнічних територій. Саме історіографічний матеріал засвідчив, що звичаєвість Зелених свят лемків об'єднує магію врожаю, культ рослин, культ предків, що характерні як для обрядовості лемків, так і представників інших етнічних груп українства. Вважаємо, що в сучасних умовах потрібно на державному рівні популяризувати та відроджувати національні звичаї та обряди, що сприятимуть вихованню української молоді на кращих традиціях нашого народу.

Список літератури:

1. Бодак Я. Календарні свята, обряди, пісня Горличчини (Лемківщина). *Народна творчість та етнографія*. № 1. 2010. С. 66–82.
2. Барна А. Хмари і сонце над Лемковином. Лігниця, 2008. 204 с.
3. Верхола Й. Календарна та сімейна обрядовість українців Словаччини. Київ : Видавництво ІМФЕ, 2019. 268 с.
4. Гошціца І. Вірування пов'язані з деревами у весняно-літній обрядовості українських Карпат. *Народознавчі зошити*. 2019. № 2(146). С. 328–345.
5. Добрянська І. Нариси про матеріальну і духовну культуру лемків. *Наше слово*. 1964. № 25. С. 3.
6. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. Вінніпег, 1995. Т. 4. (Літній цикл). 178 с.

7. Колесса Ф. Українська усна словесність (Загальний огляд і вибір творів). Львів: Накладом фонду «Учітеся, брати мої», 1938, 645 с.
8. Колесса Ф. Університетські виклади про український фольклор і фольклористику: у 13 зошитах. Зошити VIII–IX: Групи, зв'язані з народним календарем і господарськими сезонами / Упорядкування, підготування тексту, вступні зауваги, коментарі Ірини Довгалюк. Львів : СПОЛОМ, 2022. 144 с. іл.
9. Красовський І. Календарна обрядовість. Лемківщина. Львів : Інститут народознавства НАН України, 2002. Т. 2. Духовна культура. С. 113–123.
10. Красовський І., Товпаш А. Незабутня Лемківщина у верхів'ї ріки Вислоки. Львів : «Думка світу», 2004. 164 с.
11. Міщенко М. Народний календар. К., 1995. 126 с.
12. Мушинка М. Південь. *Лемківщина: Земля – люди – історія – культура*. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1988. Т. II. С. 292–402.
13. Пархоменко Т. Календарні звичаї та обряди. Етнокультура Рівненського Полісся. Рівне, 2009. С. 119.
14. Сивицький М. Північ. *Лемківщина: Земля – люди – історія – культура*. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1988. Т. II. С. 102–195.
15. Ром Г. Зелені свята Лемківщина. 1990. Ч. 2. Літо. С. 2.
16. Фабрика О. Духовна культура лемків. *Лемківський календар на 2001*. Львів, 2000. С. 45–48.

Kostyuk L.V., Hryhoruk N.A. GREEN HOLIDAYS: FOLK BELIEFS AND TRADITIONS OF THE LEMKO REGION

*In the article, the authors analyzed a number of historiographical sources and provided a description of the ceremonial nature of the Green Holidays, the structural elements of custom, and revealed the main traditions of the celebration of the Trinity and Rusalia. The specifics of commemorating deceased relatives, the specifics of ritual actions aimed at invoking the harvest and protecting animals with lemmas are highlighted. It was found that in the conditions of naturalistic management, these rites were an integral part of the life of the representatives of this ethnic group. It has been found that labor and commemorative rituals of the population of Lemkiv region at the all-Ukrainian level are determined by certain features and variations. The local features of the researched rituals of the population of Lemkiv region are revealed and the place of this system of rituals in the array of all-Ukrainian traditions is outlined through the prism of the cult of the harvest, the cult of plants and the cult of ancestors. **Research methodology.** Historical methods (comparative-historical, problem-chronological, comparative-ethnographic) were used to realize the outlined goal. **The scientific novelty** consists in a thorough analysis of the entire complex of rites and customs of the Rusal cycle of Lemko holidays and the determination of their significance for the ethno-cultural space of Ukrainians, the influence of the researched rites on modern society is explained. **Conclusions.** The study of the traditions of the celebration of the Green Holidays ritual among the population of Lemkiv region enables modern generations to solve a number of contemporary problems: preservation of ancestral memory, study of the origins of the spirituality of an ethnic group in local diversity, humanization of culture for the prospects of its development, revealing the place and role of the studied ritual in the spiritual process of today and attempts to predict its functioning in the future*

Key words: regional ethnography, Lemkivshchyna, folk calendar, customs, rites.